

SZARVAS MELINDA

A címzett nem található

Ózer Ágnes (vál.): *A címzett: Bori Imre. Válogatás a Bori Imréhez írt levelekből (1951–1989)*. Forum, Újvidék, 2019.

Zavarba ejtő kiadványt jelentetett meg az újvidéki Forum Kiadó Bori Imre irodalomtörténész, kritikus és szerkesztő születésének kilencvenedik és halálának tizenötödik évfordulója alkalmából: hozzá írt leveleket tár az olvasók elé. A vajdasági irodalomtörténet forrásai között a szövegek jellegét tekintve nem egyedülálló kötet a most tárgyalt: a Borihoz nagyon sok szállal köthető Szenteleky Kornél levelezésébe is bepillantást nyerhetnek a kutatók egy 1943-ban összeállított gyűjtemény révén. *A címzett: Bori Imre* című kötet tehát nem a műfaja miatt lehet meglepő, hanem e műfaj megvalósítása miatt: míg a Szenteleky-levelezés az irodalomszervező által írt levelek közül válogat, addig a most megjelent kiadvány a Bori Imréhez írtak közül. Ennélfogva pedig egészen más tanulságokkal szolgál.

A kötet előszava sok alapvető szempontra hívja fel a figyelmet. A legfontosabb köztük talán az, hogy *A címzett: Bori Imre* szemelvényes gyűjtemény, vagyis a Bori idősebb lánya, Ózer Ágnes muzeológus által kiválogatott levelek kerültek a kiadványba. Szubjektív műfajról lévén szó, egy levelezéskötet, még ha teljes lenne sem nyújthatna önmagában komplex képet arról a korról, amelyben a benne közreadott levelek íródtak, sem arról a személyről, aki által, sem arról, akinek fogalmazták őket. Ám válogatott kötet esetében nem hagyható figyelmen kívül a válogató személye sem, az ő ismert vagy nem részletezett szempontjai, amelyek mentén a rendelkezésére álló anyagnak csupán bizonyos részét adja közre. Értelemszerűen számolni kell a levelek közléséhez való hozzájárulással is: jelen kötet esetében is feltételezhető az, amiről a Szenteleky-

levelezéskötet szerkesztői – Bisztray Gyula és a Bori Imrével is levelezésben álló Csuka Zoltán – 1943-ban tájékoztatást adtak, tudniillik, hogy az érintettek közül sokan élnek még, így a szereplést akár meg is tagadhatják, de maga a válogató is dönthet úgy, hogy általa érzékenynek ítélt leveleket vagy akár részleteket kihagy. Noha egyértelműnek tűnik, hogy jelen kötet sem tartalmaz minden levelet az alcímben megjelölt időből, efféle *válogatói* szempontokról *A címzett: Bori Imre* című kiadvány előszava nem szól, s a szerkesztői koncepcióról is keveset árul el. A választott időintervallum az 1951-es kezdőpontot tekintve érthető és védhető: ahogy a levelekből is kiderül, az ötvenes évek nemcsak Bori Imre személyes karrierjében és életében, de a vajdasági irodalom intézményesülése szempontjából is igen meghatározók voltak. Sokkal esetlegesebbnek tűnik az 1989-es záró évszám, főleg úgy, hogy mindössze egyetlen, a kötet utolsó levele datált abban az évben. Indokul a következő olvasható: „az utolsó, 1989. január 29-én feladott küldemény [...] Lakatosné Németh Ágnes együttműködésre felkérő levele, amellyel édesapja, a híres író, Németh László levelezéskötetéhez gyűjt anyagot. Ez utóbbi egyértelműen kihelyezi az olvasót a szigorúan vett irodalomtörténeti kontextusból, és az utókor emlékkállítási szándékáról tanúskodik” (5). A hatás kevésbé egyértelműnek és erősnek tűnik, de végeredményben a kötet zárása magyarázatot kapott, még ha furcsa döntés is egyetlen levelet közölni az alcímben megjelölt záró évből. Hasonló retorikai túlzásnak tűnik, még ha tényt is közöl, az a fordulat, miszerint a kötetben „több mint háromszázötven” levél olvasható. Valóban: 351 szöveg szerepel az összeállításban.

Mind közül a legmeghatározóbb szerkesztői (és kiadói) döntésnek az bizonyul, hogy a Bori Imre által írtak helyett a neki címzett leveleket adta közre a Forum. Így igencsak megnehezítve a kötet azon megfogalmazott céljának teljesítését, hogy az olvasó Borihoz, az ő gondolkodásához kerüljön közelebb, tudniillik az övéi helyett mások gondolatait olvashatja. Nem csoda, hogy az előszó is bizonytalanul szól lehetőségekről, amelyek a kötet ilyen szempontú irodalomtörténeti hasznosítását tennék lehetővé: „Még a válaszlevelek ismerete nélkül is következtethetünk [...] Bori Imre világlátásának alakulására [...]. [T]alán irodalomtörténeti

megközelítésmódjának újabb aspektusaira is fény derülhet” (8). A kronologikus sorrendben közzétett levelekből az világosan kirajzolódik, hogy Bori mikor kezdett egy-egy meghatározóbb munkájába – legyen szó például a Radnóti-, a Kassák-monográfiáról vagy az irodalomtörténet összeállításáról. Mindezt azonban – azt tehát, hogy Bori mikor jutott el egy-egy, az életművét meghatározó témához – a szerző bibliográfiája is megmutatja (Bori esetében igen kifejező, amit Virág Gábor a kötet egyik bemutatóján Bányai Jánostól idézve megfogalmazott, miszerint Bori Imrének nem életrajza, hanem munkarajza van). Mégis erős a gyanú, hogy mindaz, amire a hozzá írt levelekből rá vonatkoztatva *következtetni* lehet, Bori munkásságának esetleges ismeretében válik felidézhetővé. Konkrét irodalomtörténeti vonatkozások elsősorban a levelekhez írt jegyzetekben olvashatók, amelyekben a pontosítások, valamint az említett címek, nevek szakszerű feloldása mellett nem ritkán részletes ismertetés olvasható az adott levélben esetleg csak mellékesen is említett témáról, sok külső hivatkozás megadásával, amelyek a további kutatások számára mutatnak biztos irányt. Azt tehát, hogy *A címzett: Bori Imre* ne lenne hasznos(ítható) kiadvány, semmiképpen sem lehet mondani, az viszont kétségtelennek tűnik, hogy elsősorban a jegyzetelés okán bizonyulhat annak, s kevésbé a törzsszövegként szereplő leveleknek köszönhetően. A legfőbb és talán egyetlen probléma a kötettel kapcsolatban koncepcionális jellegű. Úgy, hogy a közreadók – már csak azáltal is, hogy az ő kettős évfordulója a megjelenés évének apropója – Bori Imre irodalomtörténeti és szerkesztői személyét helyezték a középpontjába egy olyan kötetnek, amelyből az ő gondolatai legjobb esetben is csak közvetve olvashatók ki, elszalasztottnak tűnik az a lehetőség, amelyet egy ilyen szövegösszetételű kötet irodalomszervezői és -történeti szempontok köré szerkesztve nyújthatna. Pusztán az olvasói szándéknak az előszóban kijelölt irányokkal szembemenő megváltoztatásával ez még nem megoldható, tekintve, hogy más szerkesztői koncepció feltehetően más tartalmú levelek beválogatásával járt volna. Az előszóba foglalt szerkesztői szándékokat és reményeket olvasva az a benyomásom, mintha az ünnepeltet nem hívták volna meg a neki rendezett ünnepségre. Így, ha Bori Imre irodalomtörténeti megközelítésmódjához nem is

nagyon kerülhet közelebb az olvasó a közölt levelek révén, s a felmerülő kérdésekről, témákról az ő gondolatait nem lehetséges közvetlenül megismerni, azt érdemes sorra venni, hogy a „jelen lévő” többiek hogyan vélekednek a Borival közös irodalmi tapasztalatokról, eseményekről, esetleg Bori munkájáról.

Ha Bori gondolatainak megismerése a cél, akkor az olvasó legjobb partnere Tomán László lehet, aki több levelében is (például a 18. és a 19. levélben) szó szerint idézi Bori egy-egy gondolattöredékét. Például így: „Nem egyezhetem avval a gondolatoddal, hogy nekünk a J-i magyarság életét kell megörökítenünk. Mert ez nem elég. Ezt a gondolatod tovább kell fejlesztened” (52). Vagy így: „Avval azonban nem egyezhetem, hogy nekünk, magyaroknak, Vajdaság »virtuális álmunk«” (57). Bori leveleit nem ismerve nem derül ki, az irodalomtörténész miként értette a Tomán által is idézőjelek közt említett „virtuális álmot”. Több hasonló pontja van a kötetnek, amikor a felkeltett kíváncsiság révén fájó hiányt okoz a közreadott levélben olvasható utalás. Ilyen például az 50. levélben olvasható Lévay Endre-vélemény, amely szerint: „Nem ártana, mint a multkor említettem, a HID-ról vagy a HID kapcsán valamit írni. Mondanivaló, vitatni való van épp elég” (131).

A folyóirat-kultúra és -szerkesztés olyan – Boritól sem függetleníthető – tematikus szempont lehetett volna, amely köré a vonatkozó leveleket gyűjtve izgalmas irodalomtörténeti anyagot lehetett volna összeállítani. Szemezgetni persze így is lehet, már csak azért is, mert a Borinak írt levelek révén nem csak a Lévay által is említett *Híd* folyóirat szerkesztésébe nyerhet betekintést az olvasó. Több szempont is kiemelhető. A vajdasági irodalom teljes történetét végigkíséri – úgy ezt a szegmenst is – az egymást követő generációk közti (akár motiválóan ható) feszültség, a most közreadott levelekben is több helyütt esik szó a *fiatalokról* – legerősebb hangsúllyal talán a *Híd* 1950. évfolyamának áprilisi száma kapcsán (a 4. levélhez írt első jegyzetben például). Ezúttal nem is erre a közismertebb szempontra irányítanám a figyelmet, hanem egy olyanra, amelyet kevésbé szoktak témává tenni, ez pedig a szerzők szociális helyzetével összefüggő. Fehér Ferenc 20. sorszámmal szereplő levelében ezt írta Bori Imrének: „azok meg, akik irnak a HID-ba, nagyobbára

kiöregedett, régi litterátorok, akik így kezdik kisérőlevelüket: »Mihályom, számítok jóindulatodra, rettenetesen kellene a pénz...« Kérdem: mi más kényszeríti Szirmait arra, hogy írjon? És Latákat... És Lukácsot... Van-e ezeknek valami határozott írói célkitűzésük?» (66). Súlyos szempont, és *A címzett: Bori Imre* című kötetben közölt levelek zavarba ejtő bátorsága, hogy erre komoly erővel irányítja rá a figyelmet.

Itt kell említést tennem a kötet egyik furcsa főhőssé váló figurájáról, a levél-íróként és közös ismerősként is szereplő Dési Ábelről, írói nevén Sárkány Szilveszterről. A tőle származó levelek beválogatásának szempontja azért is lenne érdekes, mert annak ismerete nélkül csak annyi bizonyos, hogy a kötetben közölt levelek róla festik a legsötétebb színekkel az olvasóban kialakuló képet. Az utolsó előttiként közölt leveléhez csatolt *Könyörgés a kortársakhoz* című verse megrendítő, és nem irodalmi-esztétikai erények okán, hanem a belőle kiolvasható kétségbeesés és kiszolgáltatottság miatt. A Borit megszólító versszak utolsó sora így hangzik: „könyörül rajtam, Bori Imre” (647). Ennek írásakor Dési a 60. életévében járt, túl – ahogy írta – egy könnyebb szívrohamon és egy agyvérzésen (634), s korábbi leveleiből az olvasó azt is tudhatja, hogy részben anyagi helyzete miatt, részben pedig az elmúlástól és elfeledettségtől való mély félelmében kutat és könyörög publikálási lehetőség után. Ezek azok a levelek, amelyeknél – főként a közlésük mellett szóló egyéb érv kiemelése híján – igen komolyan felmerül a levelek személyességének kérdése, és annak felvethetősége, miért tartozik az olvasóra mindaz, amiről például Dési alakjával kapcsolatban értesül. Ezeknek a leveleknek irodalomtörténeti hozadékuk nincs. Ezt látszik bizonyítani a két Dési-levélhez fűzött jegyzet is, amely Dési azon megismételt kétségbeesett és túlzó állítását, miszerint „egész életművem kiadatlan”, pontosítja, közölve, hogy a Forum 1984-ben megjelentette *Félelem és fájdalom* című kisregényét. Az irodalmi szereplők kiszolgáltatottságát egyetlen levélen keresztül is meg lehetett volna mutatni. Ugyancsak érzékeny részletet tartalmaz Désivel kapcsolatban Major Nándor egyik levele, amelyben a következőt írta Borinak: „Lehet, hogy közöljük Szilvi [Sárkány Szilveszter = Dési Ábel – Sz. M.] beküldött novelláját. Igaz, hogy van benne újszerűség, de én egész-benvéve[!] gyengének tartom, fárasztóan unalmasnak és majdnem

semmitmondónak, azonkívül Szilvi itt is rettenetesen semmitmondóan szószátyár. Azonkívül szép lenne tőle, – mármint Szilvitől – ha nem a Hídon keresztül akarna szerelmet vallani Bóka Máriának, s ha adósságait nem a Hídon keresztül akarná lekvittelni, tehát ex-privát ajánlom neki, változtassa meg az írás nőszereplőjének nevét, mert igazán nincs kedvem röhej tárgyává tenni a Hidat a bizonyos pofonjelenet után. Kérlek, közöld vele észrevételeimet” (153). Kényelmetlen érzés egy irodalomtörténeti forrásnak szánt levelezéskötetben közölt egykor privát szövegek alapján *megsajnálni* valakit.

A személyes(kedő) hangvételű levelek mellett tényleges irodalomtörténeti jelentőségű vitákba is rövid bepillantást nyerhet az olvasó, s ezek komoly szerkesztői erényekre is felhívják a figyelmet. A levelezéskötetben érintik a Major Nándor és Bori Imre közti irodalmi vitát József Attila költészetéről és annak fordíthatóságáról, a már élesebb hangú, de még mindig szakmai vitát, amely Kiss Ferenc és Bori között alakult ki a vajdasági irodalom helyzetéről, hagyományáról és már az előszó is utal Bori Imre *Még Illyés Gyulától sem!* című véleménynyilvánítására. Bátor szerkesztői attitűdről árulkodik Ilia Mihály egyik levele, amelyben Bori egyik Radnóti-tanulmányát kéri el a *Tiszatáj* számára, mondván „[n]agy érdeklődésre és komoly vitára számítunk ebben a kérdésben” (199). Másik példaként Sükösd Mihály levele idézhető, amelyben az akkor fiatal Radnóti Sándor egy esszejéről ír Borinak ekképpen: „Szemléletmódjával és értékelésével alapvetően nem értünk egyet, de módszerét annyira jellegzetesnek, s a témát olyan fontosnak érezzük, hogy vitacikként való közlésre alkalmasnak gondoljuk” (397).

Bori Imre irodalmi működése elválaszthatatlan a folyóiratoktól, legyen szó azok szerkesztéséről vagy az azokban való publikálásról; a levelezéskötet alapján kirajzolódó, igen széles kapcsolati hálóját is nagyrészt az ezen feladatok okán szükséges kontaktok adják ki. A 112., amúgy Szirmai Károly által írt levél alá írt jegyzetben a következő olvasható: „Bori Imre az *Arcképek* című, *Magyar Szóban* megjelenő sorozatában 1967-ben és 1968 elején összesen huszonhat esszét közölt, melyek alapul szolgáltak *A jugoszláviai magyar irodalom története 1918–1945* című, 1968-ban kiadott monográfiához” (250). Bori irodalomtörténeti monográfiájának

elemzéséhez érdekes támpontokat rejthet a *Magyar Szóban* fellelhető cikksorozat.

Jelen kritikában a már ismertebb irodalomtörténeti tényekre részletesen nem tértem ki. Arra például, hogy az érintett korszakban milyen kultúrpolitikai különbségek mutatkoztak a vajdasági és a magyarországi magyar irodalom működésében, hogy a bemutatott évek azok, amelyek során több meghatározó magyar szerző a vajdasági lapokban kapott publikálási lehetőséget. És azt sem részleteztem, hogy ebben az időszakban szerb közvetítéssel a vajdasági irodalmárok előbb és nagyobb merítésben fértek hozzá a nyugat-európai irodalmi produktumokhoz. Több levél tanúsítja, hogy Bori ezekről is gyakran írt kritikát a *7 Nap* című lapba – úgy tehát, hogy esetleg az adott kötet magyar nyelven még nem volt elérhető. „A 7 NAP-ban közölt írásaidat érdeklődéssel olvasom, de szeretném, ha többet foglalkoznál velünk, vajdaságiakkal” (134) – így Major Nándor 1956-ban, és ezt írta ő már 1954-ben is: „A külföldi nagy írókról, mozgalmakról, művekről szóló tanulmányaid – ne haragudj, Imrém! – nem sok hasznot hajtanak (még ha nagyon igényesen is készültek!), mert ezek a művek hozzáférhetetlenek magyar nyelven” (99). E szempontból tehát a most kiadott levelezésgyűjtemény érzéketlenül illusztrálja, alátámasztja a korábban már megállapított irodalomtörténeti tényeket.

A címzett: Bori Imre című levélgyűjtemény meglepő szerkesztői és kiadói koncepció alapján összeállított irodalomtörténeti forrás, úgy kíván Bori Imre „világlátásának alakulásáról” szólni, és úgy reméli az ő „irodalomtörténeti megközelítésmódjának újabb aspektusainak” kiolvasását, hogy Boritól magától az olvasó nem kap szöveget. Épp Bori Imre rendkívüli szakmai sokoldalúsága indokolta volna azoknak a szempontoknak a kötetösszeállítás kori középpontba állítását, amelyek mellé Bori életműve is szorosabban illeszthető lett volna – akár a jegyzetekben hivatkozva az ő munkáinak vonatkozó részeit. Így azonban egy Bori személyét és meghatározó irodalomtörténeti munkáját centrumba állító előszót követően az olvasó az ő gondolataival csak elvétve találkozik. A kötet egészen más fénytörésbe kerülne, ha a közeljövőben ugyanebből a korszakból Bori Imre levelei is az olvasók elé kerülhetnének.

Noha szövegmennyiséget tekintve egyértelműen a Bori Imréhez írt levelek vannak túlsúlyban a kiadványban, az irodalomtörténeti használhatóság szempontjából a jegyzetek hasznosabbnak tűnnek, ami pedig komoly munkát takar. A szerkesztőcsoport, amit az összeválogatott és közlésre bocsátott levelekből lehetett, szakmailag mindent kihozott. A csoport tagjai: Berényi Emőke, Herédi Károly, Ferencz-Fehér Dorottya, Mikuska Judit, Penovác Sára és Rizsányi Attila.

A figyelem irányát terelheti ez a kötet, új *lehetséges* szempontokat kínálhat, amelyek relevanciáját ugyanakkor nem garantálja, nem teszi próbára őket. Villanásnyira felelevenít irodalmi vitákat, a folyóirat-szerkesztés nem irodalmi, sokkal inkább szociális és politikai-társadalmi szempontjait. A legérdekesebb talán az, hogy a kijelölt időintervallum alapján *A címzett: Bori Imre* című kötet egy politikailag sokkal korlátozottabbnak és terheltebbnek hihető időszakban mutatja az irodalmi életet a mainál bizonyos szempontból szociálisabbnak, a kritikusok és szerzők közti, határokon átívelő kommunikációt elevenebbnek, az egymás munkájára való odafigyelést, a párbeszédet alapvetőbbnek. Ez talán a kötet legnagyobb tanulsága.

FÖLDHÖZ KÖTÖTT SZÁRNYALÁS II.

(2020, OLAJ, ZOMÁNC, VÁSZON, 60×50 CM)

